Ebulgazi Bahadır Han

(Ürgenç, 1603 - Ürgenç, 1644)

Ebulgazi Bahadır Han, Babür Şah gibi Türkistan'da yetişmiş bir şahsiyettir; han, şair, âlim ve tabiptir. Türk dilinin bir çok şive ve ağzını bildiği gibi, Arap ve Fars dillerini de iyi bilir.

Ebulgazi Bahadır Han, 1603 yılının 12 Ağustos'unda (H. 1012) Ürgenç'te doğdu. Ailesi Şey-banîler sülalesindendir. Han oğlu olarak her alanda eğitim gördü. Babası Arap Muhammed Han 1602-1623 yıllarında Hive'de hanlık yapmıştır. Annesi Mihribanu Hanım, Can Gazi Sultan'm kızıydı. Ebulgazi altı yaşındayken annesi vefat eder. Kardeşleri Habeş ve İlbars, annelerinin aşireti Naymanlarla bir olup babalarına başkaldırdılar. Arap Muhammed Han, oğullarım affederek, bunun taht için bir mücadele olduğu düşüncesiyle onlara Vezir şehrini verdi. 1616 yılında 13 yaşındayken Ebulgazi taht kavgalarına karıştı. 1621 yılında yine baba ile oğulların arası bozuldu. Arap Muhammed Han, büyük oğlu İsfendiyar ve Ebulgazi bir tarafta, Habeş ve İlbars Sultanlar diğer tarafta olduğu halde savaş başladı. Arap Muhammed Han esir alındı ve gözüne mil çekildi. Ebulgazi önce Kafa, sonra Buhara'ya İmam Kulı Han'ın sarayına kaçtı. İsfendiyar ise İs-fehan'da Şah Abbas'a sığındı ve ondan yardım alarak 1623'te Hive tahtını ele geçirdi. Ebulgazi ağabeyinin yanına geldi ve İsfendiyar, ona Ürgenç'i verdi. Ama dört yıl sonra kardeşlerin arası açıldı, Ebulgazi, Yesi taraflarına İşim Han yanına kaçtı. Sonra Taşkent'e ve Buhara'ya gitti. Harezm'e teklif edilmesinin üstüne 1630 yılında İsfendiyar Hive'yi ona verdi. Ancak birkaç ay sonra Ebulgazi'yi ayaklanmayla suçlayarak yakalatıp İran'a, Şah I. Safi'nin (1629-1642) yanına sürgüne gönderdi. Ebulgazi on yıl İran'da sürgünde kaldı. 1639'da sürgünden kaçtı, Balhan'da Teke Türkmenlerinin yanına sığındı. 1643 yılında oradaki halk onu han yaptı. 1644'te Ebulgazi bütün düşmanlarını yenerek Harezm tahtını ele geçirdi.

Ebulgazi'nin 1646-1664 yılları arasındaki hanlık devri,komşu devletlerle savaşarak geçti. 1664'te ağır bir hastalığa yakalanarak vefat etti. Altmış yıl yaşadı. Kendisinden sonra yerine oğlu Enuşe Han tahta geçti ve on yıl hanlık yaptı.

Ebulgazi hanlık devrinde Harezm'de bilim ve medeniyetin ilerlemesi için çok hizmet etti. Kendi de şiirler, tarih kitapları, tıp kitaplan yazdı. Bugün onun üç eseri bütün dünyaya malumdur. Bu eserler yüz yıllardır araştırılıp, yayımlanmış, bir çok dile tercüme edilerek gelmiştir. Tıpla ilgili "Menâfiül-însân" adlı eseri 105 bölümden ibarettir; hastalıkları tedavi yolları, ilaçları hazırlama, yararlanma yöntemleri gösterilmiştir. Türk tarihiyle ilgili "Şecere-i Türk" ve "Şecere-i Terakime" eserleri ise dünya çapında bilinir.

Bu iki eser, sadece tarih bilgileri kitabı değil, eski Türklerin tarihi, Oğuz Kağan'dan hatta Adem Peygamber'den itibaren Türk tarihi, efsaneler ve hikâyeler yoluyla verilmesi açısından edebî eser olarak değerlendirmenin mümkün olduğu çok değerli yadigârlardır. Bu yüzden de bu eserlerden örnekleri bu antolojiye almayı uygun bulduk.

Ebulgazi'nin iki tarihî eseri de Rabguzî'nin kısası, Nevayî'nin tarihî eserleri, Babür'ün "Vehayî" si, Paşa Hoca'nın "Miftâhü'1-Adl" ve "Gülzâr" gibi eserleriyle birlikte bugünkü Özbek nesrinin klasik örnekleri kabul edilir.

Ebulgazi "Şecere-i Tarakîme" eserini H. 1071 (M. 1660) tarihinde yazdı. Eski "Oğuzname'lerdeki, başka tarihlerdeki önemli bilgileri toplayıp, Türkmenlerin ve genel Türk eline ait vakıaları kitaplaştırdı. Onda eski Türkler, Oğuz ve oğulları, Dede Korkut ve diğer Türk büyükleri, tanınmış kişileri hakkında bilgiler vardır. Boyların ortaya çıkışı, kendine has bilgileri, efsaneleri, gelenekleri var. "Şecere-i Türk"te ise bu genel tarihi devam ettirdi. Kendi zamanına kadar olan olayları, kendi başından geçen ağır, roman olacak kadar ilgi çekici ve tehlikeli tarihleri anlattı. Eserde memleketler, şahlar, şecerelerin tarihiyle birlikte Celaleddin, Timur Melik, Ali Sultan, Sevinç Han ve Özbek sultanları, Harezm'de, Hive'de tahta geçen hanların tarihi de önemle ve ilgi çekici olarak anlatılmıştır. Bazı bilginler, Ebulgazi'nin bu iki eseri 13-16. asırlardaki eski Özbek Türkçesiyle yazdığını söylediler. Ebulgazi'nin kendisi: *"Türkî dil bilen ayttum. Türkîni hem andak aytupmen kim beş yaşar oğlan tüşünür."* der "Şecere-i Terakime"de.

Her iki eser de Harezm'de, sonra da Kazan'da eski yazıyla birkaç kez basılmıştır. Rusça'ya, Fransızca'ya, Almanca'ya tercüme edilmiştir. Türkiye'de de basılmıştır. "Şecere-i Türk" 1992 yılında Taşkent'te "Çolpan" yayınları arasında yüz bin adet yayımlanmıştır. Araştırmacı bilgin Halim Hudaynazarov'un "Şecere-i Türk" ve onun örgenüişi" (Okıtuvçı Neşriyatı, Taşkent, 1993) adlı ilmî araştırması yayımlandı. Eserde Ebulgazi'nin eserindeki tarihî muhit, medeniyet tesiri, tarihî olaylar ve bunların tasviri, tarihi şahısların tasviri, halk hayatı ve

örf-âdetler, tabiat tasvirleri, eserin üslubu, folklorik özellikler geniş olarak incelenmiştir.

Bizim, "Şecere-i Türk"teki önemli ve değerli tarafları ayrıntılarıyla söylemeye imkanımız yok, zaten bu eser bilinmektedir. Ancak bir iki örnekle yetineceğiz. Ebulgazi, sürgün hayatını ve kaçışını şöyle anlatır: *"Irak'ta îsfehan şehrinde on yıl kaldım. Onbirinci yıl, yanımdaki üç kişiye söyledim: Artık kaçıyorum. Sizler de yoldaş olun. Öyle yapalım dediler. Yemek için verilmiş berat vardı. Bunun bin tengelik kısmını beni saklayan kızılbaşa verdim. "Bunu çabuk satıp, kendin için bir cariye satın al; eğer sabaha kadar gelirse, verirsin; gelmezse senindir." O berata gitti. Sabahleyin gidip at pazarından sekiz at aldım. Tek tek getirip avluda görünmeyecek yerlere sakladım. Herkes yattıktan sonra hepsini eğerledim. İçimizde Farsça ve Türkçe bilen biri vardı. Onu beğ yaptım. Bir yiğidi desturhancı yaptım, bir yiğidi hizmetkâr kılığına soktum. Kendim de at bakan seyis oldum. Ondan sonra birbirimizin sakalını kestik. Sonra atlan bir bir dışarı çıkardık. Büyük şehirlerde gece yansı olunca nekkâre çalarlar. O anda nekkârehanede nekkâreye vurmaya başladılar. Atlanıp yürüyüverdim. Kapıya yaklaşınca, şıltır şıltır yapıp kapının kilidini açtı. Kapıyı iki tarafa çekti. Çıkıp gittim..."* (Ebulgazi, "Şecere-i Türk", Taşkent, 1992,175-176. s.)

Ebulgazi bu eserinde atasözlerinden de faydalanır. Mesela; "Öksük öz kindigin özi keser", "Atang ivin yav çapsa, birge çap", "İt semirse igesini kapar" gibi. Yine Ebulgazi eski destanlarımızın üslubundan da yararlanır, seci tarzından: "Mengli Han takı bir nece yıllar et yip kımız içip... ayday, kündey suluvlarnı kuçıp sımbaday yorgalarm minip, köngli tigen yirlerge uçup ol dünyaga kitdi" gibi.

Dili bugün de anlamaya, millî dili yüceltmekte faydalanmaya yarar. Bugün de can, ceset diyoruz. Ebulgazi de, "can" Arapça, Tacik "huş" der, Özbek "tin", Moğol "amin" der, diye anlatır. Örf-âdetler de çokça tasvir edilir: *"Sol, Moğol resmiyetinde yücedir, Yürek solda... aziz misafiri solda oturturlar"* gibi (114-115.s.)

Ebulgazi'nin hayatı ve eserleri Türkistan'ın parçalanması ve düzen değiştirmesi sonucunda yeterince araştırılamadı. 199O'lı yıllardan itibaren yeniden incelenmeye başladı. Gazete ve dergilerde makaleler yayımlandı. "Şecere-i Türk" basıldı. Meşhur Özbek şairi ve romancısı Erkin Semender, Ebulgazi Bahadır Han hakkında roman yazdı. Bunlar elbette devam edecek.

Bu antolojiye Taşkent'te 1992'de basılan "Şecere-i Türk" eserinin 32-35 ve 108-109. sayfalarından alınan bölümler verildi.

ŞECERE-İTÜRK

(Eserden parçalar)

QARLUQ ELİNİN ZİKRİ / *KARLUK HALKI HAKKINDA*

Qarluq eli Moğulistande berk tağlerinin içinde yurt qılib olturdiler. Ekin ekerler erdi ve malleri hem bolur erdi. Bir yahşisini padşah köterib, ul ölse yene birisini ve köp ermesler erdi. Gah tüzük bol-ğende ikki min evlik bolur erdi. Tört min yilge yaqın ul yurtde olturğendin son, Çingizhan moğul eline padşah bolib, özge ellerni hem baqindurub, Berles Qubiley nuyan tegeni elçi qılib, menğe baqin teb, Qarluq eline yubardi. /23a/ Ul vaqtde Qar-luqnift padşahi Erslanhan tegen erdi. Ul Qubiley nuyanğe qoşulub, özinift kizini baş qılib köp peş-qeşlar bilen kelib, hanni kördi. Taki ant içdi, ta ölgünce bendelikdin boynumni tolğemeyin teb, Han taki öz cemayetidin bir qızberdi. înayet ve şefqat qılib qayterdi. Taki Çingizhan baqlerine bakib eytdi: "Muni neçük Erslanhan teb bolur. Bu kündin son muni Arslan seyrek tesünlar," teb hukm qıldi. Moğulnin luğetinde tacikni seyrek deb ermiş.

Korluk halkı Moğolistan'da yüksek dağların arasında yurt edinip oturdular. Ekin ekerlerdi ve hayvanları da vardı. İyi birini hükümdar yapıp, o ölünce yeni birisini. Çok değillerdi. Sayıldığında iki bin ev vardı. Dört bin yıla yakın o yurtta oturduktan sonra, Cengiz Han Moğol halkına hükümdar olup, başka halkları da kendine bağlayıp Barlas Kubilay Noyan Tigin 'i elçi yapıp, "Bana itaat edin!" diye Korluk halkına gönderdi (23a). O dönemde Karluk'un hükümdarı Arslan Tigin idi. O, Kubilay Noyan 'a katılıp kendi kızını başa geçirip, hediyelerle gidip hanı gördü, bağlandı. Ölene kadar kulluktan boynumu kurtaranlayım, diye ant içti. Han da kendi halkından bir kız verdi. İnayet ve şefkat ile geri gönderdi. Sonra Cengiz Han beğlerine bakıp dedi: "Buna niye Arslan Han denir. Bu günden sonra buna Arslan Sayrak desinler" diye hükmetti. Moğolun lügatında Tacik'e sayrak denir.

UYGUR ELİNİN ZİKRİ / *UYGUR HALKI HAKKINDA*

Uyğurnin ma'nasi yapişqur temek bolur. Ay-turlar, süt uyudi. Süt ereninde biri birindin eyrilür. Uyğendin sofi ayrilmes. Uyudi, ya'ni yapuşti. Taki ayturdekim, imamge uydum. İmam olturse olture turur, turse türe turur, bes yapışqeni bolur. Andaq ayte tururler kim, Moğul yurtinde ikki tağ bolur. Uzuni kün tuğişidin kün batişğe benihayet uluğ tağler turur. Birisinin ati Tokretubuzluk ve taki birinin ati Üstünlük. Tenrim bu ikki tağ aresinde, Moğul yurtinifi kün batisinde taki bir tağ bar turur. Ani Kut tağ derler. Bu aytilğen tağlernifi aresinde bir yerde aqeturğen on say bar turur. /23b/ Bir yerde toqquz say, berçesi uluğ suvler turur. Qad-dim uyğur eli şul saylernin aresinde oltururler erdi.

On sayde olturğenni on uyğur derler erdi. Toq-quz sayde olturğenni toqquz uyğur derler erdi. Seherleri, kendleri ve ekinleri köp bolur erdi. Yüz yi-girmi uruq el erdiler. Bir kişini padşah koterib, enin ağzine baqmesler erdi. Bu sebebdin buzulurğe keldiler. Bir kün berçesi yiğilib keneştiler. Taki eyt-diler: "Biz ikki bölek elmiz: her qaysimiz bir kişini töre qıleli. Her kim anin sözin qabul qılmese, malin aldursin ve başin aldursin, tediler. Taki on uyğur urukindin Menutay atlik kişini töre koterib, El - eliter laqab qoydiler. Toqquz uyğur Özkender urukindin bir kişini töre koterib, Qulerkin laqab qoy-diler. Bu ikkisinin oğlanleri yüz yilğeçe torelik qıldiler. Endinsofi Taki bir uyğur boldi. On uyğurğe her kim töre bolse, El eliter tediler. Toqquz uyğurğe her kim töre bolse, Qulerkin tediler. Köp yiller törelerinin atlerini şundek derler erdi. Endin son her kim töre bolse, ana Eydikut /İdikut/ tediler. ey-dinin me'nasin berçe bilursiz, yubardi temek bolur.

OJRĞIZ VE KEMKEMÇUT ELİNİN ZİKRİ

Oğuzhannin Qırğiz atli nebiresi bar erdi. Anin nesli tururler. Emma bu vaqtde Qırğız neslindin kişi az turur. Moğuldin ve özge uruklerdin otke ve suvğe bolub, Qırğız yutine barib olturub, Qırğız atin koterib tururler. Özleri qaysi urukdin er-kenlerin bilurler. Qırğız ve Kemkemçut ikki vilayet turur. Bir-birine yaqın. Bir terefi Selenge atlik ve bir terefi Eykiremuren atlik. İkkisi hem uluğ aker suv turur. Ebir/İbir/ ve Sibir tegen ikki vilayet bolur. Qırğız yurti ane yaqm turur. Qırğız eli töresine Eylen /İnel/ der. Moğul han ve tacik padşah te-gendek, ul vaqtde töreleri Urus Eynel tegen erdi. Çingizhan Bure tegenni elçi qılib menğe baqsin teb, Qırğız eline yubardi. Urus Eynel elçini yahşi siyleb, özi kelmedi. Köp peşqeşler birlen yahşi kişilerni qoşub yubarib bakindi. Peşqeşlerinin başi, bir ayaqi /25b/ ve burni ve közi qizil ak şunqar erdi.

Uygur'un anlamı "yapışan" demektir. "Süt mayalandı" derler. Süt olduğunda birbirinden ayrılır. Mayalandıktan sonra ayrılmaz. Mayalandı, yani yapıştı. "İmama uydum" da derler. İmam otursa oturur, kalksa kalkar, yapışanıdır. Moğol yurdunda iki dağ olduğunu söylerler. Uzunluğu gün doğusundan gün batısına kadar olan uçsuz ulu dağlardır. Birisinin adı Togratopuzluk ve diğerinin adı Üskünlük. Bu iki dağ arasında Moğol yurdunun gün batısında da bir dağ vardır. Ona Kut Dağ derler. Bu söylenen dağların arasında bir yerde akan on su vardır (23b). Bir yerde de dokuz su, hepsi büyük sulardır. Eski Uygur halkı bu suların arasında otururlardı.

On suda oturana On Uygur derlerdi. Dokuz suda oturana Dokuz Uygur derlerdi. Şehirleri, kentleri ve ekinleri çoktu. Yüz yirmi kabileli halktılar. Bir kişiyi hükümdar yapıp onu dinlemezlerdi. Bu sebeple bozularak geldiler. Bir gün hepsi toplanıp konuştular: "Biz iki bölüm halkız, her birimiz bir kişiye töre olun. Kim onun sözünü kabul etmese, malı alınsın ve başı kesilsin" dediler. On Uygur boyundan Mengütay adlı kişiyi baş yapıp "İl İlter" diye ad koydular. Dokuz Uygur'un Özkender kabilesinden bir kişi baş yapıp "Kül Erkin" adını verdiler. Bu ikisinin oğullan yüz yıl kadar önderlik yaptılar. Onun sonuncusu bir Uygur oldu. On Uygur'a kim boş olsa "İl İlter", Dokuz Uygur'a kim baş olsa "Kül Erkin" dediler. Uzun yıllar önderlerine böyle dediler. Ondan sonra kim önder olsa "İdi kut" (İdi kut) dediler. İdi 'nın anlamını bilirsiniz, "gönderdi" demektir.

I KIRGIZ VE KEMKEMÇUT HALKI HAKKINDA

Oğuz Han'ın Kırgız adlı torunu vardı. Onun neslidirler. Ama bu zamanda Kırgız neslinin kişisi azdır. Moğol'dan ve başka boylardan ateşte ve suda olup, Kırgız yurduna gidip oturarak, Kırgız adını alırlar. Kendileri hangi boydan olduklarını bilirler. Kırgız ve Kemkemçut iki vilayettir. Bir tarafı Selenga adlı ve bir tarafı Eykiremuren adlı, ikisi de büyük akarsudur. Ebir (İbir) ve Sibir diye iki vilayettir. Kırgız yurdu ona yakındır. Kırgız halkının başında ilan (İnel) vardır. Moğol'un han, Tacik'in padişah demesi gibi, o vakitte önderleri Urus İnel Tigin'di. Cengiz Han, Böre ligini elçi olarak, "Bana itaat etsin!" diye Kırgız halkına gönderdi. Urus İnel elçiyi iyi adamları gönderip bağlandı. Hediyelerin en iyisi, bir ayağı (25b) ve burnu, gözü kızıl ok şunkardı.

TATAR ELİNİN ZİKRİ / *TATAR İLİNİN ANLATIMI*

Anın atı qadîmde ve bu vaqtda hem meşhur turur. Qadîm yetmiş min evlik erdiler. Köp uruq erdiler. Her qaysısı felân elimiz tip ayturlar erdi. Her uruqları başqa başqa her yirde oltururlar. Amma yaqşıları ve köpreki Hıtayga yaqın. Buyurnavur tigen yirde oltururlar erdi. Hıtay pâdşâhlarına itâ'at qılıp hizmet qılurlar erdi. Gâh gah Hıtay bilen yav bolurlar erdi. Anda Hıtay pâdşâhı leşker yiberip, öl-türtip ve çapturup, taqı özige baqınturur erdi. Bir nece köp elleri Ayqıramuran tigen suvnın ya-qasmda oltururlar erdi. Ayqıramuran Qırgız vilayetinin tüşindin ötkendin son, köp suvlar ana qo-şulur, taqı ulug suv bolur. Taqı banp Açı tinizige quyar. Quygan yirinde, tiniz yaqasında bir ulug [26a] şehr bolur. Kendleri köp, köçip yürügen mâlı, eli köp. Yılqısı ulug bolur. Yabagısı biznifi qonan yılqımızday bolur. Yılqısının barçası ala, özge reng bolmas. Ol şehrnifi atını Alaqçin dirler. Anın ya-qmıda kümüş kânı bolur. Ol emin qazanı, tabaqı ve ayağı barçası kümüşdin bolur. Özbeknift Alalı, Yıl-qüı, Altunlı, Oçaqlı el bolur ermiş tigeni bu turur. Çingiz Hân ölgendin sofi, Qırgız yurtı ve amfi tört yaradaqı yurtlar barçası Tolı Hânga taalluq bolup erdi. Tolı Hân ölgendin sofi oglanlarımki boldı. Tolı Hânnın ulug hatunı barca oğlanlarının anası Siver Qoqtaybegi, ihtiyar anın qolmda erdi. Hâtûn üç be-gini min kişige baş qılıp kime birlen yiberdi: "Alaq-çinga barın! Qolıftızdın kelse çapufi, kelmese haber alıp kelin!" tip. Köp vaqtlar ötkendin son yitti yüz olup, üç beg üç yüz kişi birlen qaytıp kelip aytdılar, her nimerse kim eşitip erdiniz barçası rast. Kümişni köp alıp erdik, kimeni suvnıft yuqarısına yürite bil-meslikdin taşladıq. Havası yaman ıssıq bolur er-kendür. Ol Çingiz Hânga niçük baqmganm Çingiz Hânnıft hikâyetinde tenrim buyursa, aytqumız turur ...

Tatar adı geçmişte ve şimdi de meşhurdur. Bir zamanlar yetmiş bin evlik idi. Pek çok halkı vardı. Her birisi filan ilimiz diye söylerlerdi. Bütün halklar başka başka yerde oturuyorlardı. Ama seçkinleri ve çoğu Hıtay'a yakındı. Buyurnavur denilen yerde oturuyorlardı. Hıtay hükümdarlarına itaat edip hizmette bulunuyorlardı. Zaman zaman Hıtay ile düşman olurlardı. O zaman Hıtay hükümdarı asker gönderip, öldürüp yağmalatıp böylece kendine bağımlı kılardı. Çoğu halkı Aykıramuran denilen suyun bir yakasında otururlardı. Aykıramuran, Kırgız ilinin güneyinden geçtikten sonra ona pak çok su katılar ve büyük bir ırmak olur ve gidip Açı göle dökülür. Göle döküldüğü yerde, göl kıyısında büyük bir şehir vardır, kend-leri çok, dolaşan hayvanları ve halkı çok. At sürüsü çoktur. Yapağısı bizim bütün sürülerimizce olur. Sürüdeki hayvanların hepsi ala renktir, başka renk olmaz. O şehrin adına Alakçin derler. Onun yakınında gümüş madeni vardır. O memleketin kazanı, tabağı ve kadehi, hepsi kümüşten olur. Özbeklerin Alalı, Yılkılı, Altunlı, Ocaklı boyları olur denmesinin nedeni budur. Çingiz Han öldükten sonra Kırgız yurdu ve onun dört bir yanındaki yurtlar hepsi Tolı Han'a bağlı idi. Tolı Han öldükten sonra oğlanlarının oldu. Bütün idare, Tolı Han'ın büyük karısı, bütün erkek çocukların annesi olan Siver Koktaybegi'nin elindeydi. Hatun, üç beyini bin kişinin başına geçirip gemi ile gönderdi: "Alakçin'e gidin! Elinizden gelirse yağmalayın, gelmezse haber alıp gelini" dedi. Epeyce zaman geçtikten sonra yedi yüz kişi olup, üç bey üç yüz kişi ile geri gelip dediler ki: "Her ne duyduysanız hepsi doğrudur. Gümüşün çoğunu almıştık, gemiyi suyun üstünde yürütemediğimiz için denize attık. Havası çok sıcak imiş." Onun Çingiz Han'a nasıl tâbi olduğunu Çingiz Han'ın hikâyesinde "Tanrı izin verirse" anlatacağız.

ÖZBEK HÂN BİN TOGRAL HÂN BİN MENGÜ TEMÜR HÂN BİN BUQA HÂN BİN BATU HÂN BİN COÇİ HÂN BİN ÇİNGİZ HÂNNIN HÂN BOLGANININ ZİKRİ

Toqtagu Hân ölgendin son on üç yaşında Özbek Hân hân boldı. Taqı elni ata-babasmın destûrı birlen zabt qıldı. Her kimnift mertebesini lâyıq hürmet qılıp inEâmlar birdi. El-ulusnı dîn-i islâmga kirgüzdi. Barca halq ol sâhib-i devletnin sebebindin şeref-i islâmga müşerref boldılar. Andın sofi Coçi elini Özbek eli tidiler. Tâ qıyametgaça hem aytqusı tururlar. Dâd ve adinin dâdm birdi. İkki mertebe Erân yurtıga Ebû Seyd Hân üstige bardı. Taqı Erânnı alabilmey qaytıp keldi. Âhirü'l-emr dünyâdın naql qıldı.

ÖZBEK HAN BİN TOGRAL HAN BİN MENGÜ TEMÜR HAN BİN BUKA HAN BİN BATU HAN BİN COÇİ HAN BİN ÇİNGİZ HAN'IN HAN OLMASININ ANLATIMI

Toktagu Han öldükten sonra on üç yaşında Özbek Han, han oldu ve memleketini atalarının izni ile zabtetdi. Her kimin mertebesini hürmete lâyık görse ödüllendirdi. Halkı İslâm dinine soktu. Bütün halk o kutlu kişinin sayesinde islam diniyle onurlandı. Ondan sonra Coçi memleketine Özbek ili dediler. Kıyamete kadar da diyeceklerdir. Hak ve adaletin hakkını verdi. İki defa İran yurduna Ebu Seyd Han'a sefer etti ve İran'ı fet-hedemeden geri dönüp geldi. Sonunda bu dünyadan göç etti.

CÂNIBEK HÂN BİN ÖZBEK HÂNNIN HÂN / *CANIBEK HAN BİN ÖZBEK HAN'IN HAN* BOLGANTNIN ZİKRİ *OLMASININ ANLATIMI*

Özbek Hân ölgendin son Cânıbek Hânnı hân qıldılar. Bu Cânıbek Hân 'aceb müsülmân pâdşâh erdi. 'Ulemâ ve fuzelâ, zühhâd ve ubbâdnı yaqşı hürmet qılur erdi. Şehr-i Sarâycıqda tahtda ol-turdı. Şeriatı Qur'âm bes tutar erdi. Mâlik Eşref bin Temürtaş tigen Âzerbaycânda pâdşâh erdi. Ol Mâlik Eşref [102a] aceb fâsıq ve zâlim erdi. Ol se-bebdin Âzerbaycânnm ahvâli ve mevâlisi her ta-rafga müteferriq boldılar. Qâzî Muhiddîn tigen şehr-i Sarâycıqga bardı-da anda sakin boldı. Amma künde va'z aytur erdi. Bir kün qâzînin va'zını eşitmek üçün hân va'z meclisige bardı. Qâzî va'z aytıp bolgandm son Mâlik Eşrefnin zulm ve bîdâdmdın andag hikâyetler aytdı kim, hân başhq barca halq zâr zâr yıgladılar. Andın sofi qâzî hânga aytdı, eğer barıp Mâlik Eşrefdin biznifi dâdımızını alıbirmesefi, ferdâ-yı qıyâmet senin itegifide biznifi qolımız, tidi. Hânga bir söz te'sîr qılıp, çerik çaqınp, Mâlik Eşrefnin yurtıga atlandı. Barıp Mâlik Eşref birlen muharebe qıhp, bastı. Taqı Mâlik Eşrefni öltürdi. Mâlik Eşrefnin tört yüz teve la'l ve cevahiri bar erdi, özge mâldın başqa. Cânıbek Hân şol la'l ve cevâhirni tamâm leşkerge qısmet qıldı. Taqı feth ve nusret birlen öz yurtıga müracaat qıldı. Öz yurtıga kelgendin son anın zât-ı şerîfige bir hastalıq peyda bolup uzaqga tartdı. Hân imdi men bu hastalıqdın qurtulman, tip oglı Berdibek Hânnı Âzerbaycânga hâkim qılıp erdi. El-qıssa, Berdibek Hân kelmesdin burun Cânıbek [102b] Hân harâb boldı. Taqı hakjın yığıp, gâyibâne Berdibek Hânnı veliahd qıldı ve köp pend ve nasîhatlarnı aytdı. Taqı târîh yitti yüz ellig sikkizde haq rahmeti şa kitdi. On yitti yıl pâdşâhlıq qıldı. Sarâycıqda medfûn boldı.

BERDİBEK HÂN BİN CANIBEK HÂNNIN HÂN BOLGANININ ZİKRİ

Cânıbek Hân ölgendin sofi Tebrizdin Berdibek Hân Sarâycıq[ga] keldi. Üç kün aza tutdılar. Azadın sofi tamâm şehzadeler ve ümerâlar Berdibek Hânnı hân qıldılar. Bu Berdibek Hân 'aceb zâlim-tabE, fâsıq, içi qara ve bed-niyet kişi erdi. Aqa ve inişinde, qa-rındaş-urugında hîç kişi qoymay öltürdi kim, yurt özümge bâqî qalgay tip. Bilmedi kim, dünyâ fânî turur. Âhir pâdşâhlıgı ikki yılga yetmey, târîh yitti yüz altmış ikkide vefat tapdı. Sayın Hân evlâdı Ber-dibek-de munqatı' boldı. Hâlâ Özbek içinde mesel turur: "Hâr boynı Berdibekde kesildi." Andm sofi Coçi Hânnıft özge oğlanlarının evlâdı pâdşâhlıq qıldılar.

Ebu'1-Gazi, ŞecerG-i Türk, Çolpan Neşriyatı, Taşkent 1992, 32-35 ve 108-109 sayfalarından alınmıştır.

Özbek Han öldükten sonra Cânıbek Han'ı han yaptılar. Bu Cânıbek Han iyi bir müslüman padişah idi. Bilginler ve fazıllar, dindarlar ve sofulara çok saygı gösterirdi. Saray ak şehrinde tahta çıktı. Kuran hükümlerini çok iyi uygulardı. Malik Eşref bin Temürtaş denilen kişi Azerbaycan 'da padişah idi. Bu Malik Eşref son derece bozguncu ve zalim idi. Bu yüzden Azerbaycan'ın ileri gelenleri ve mollaları her tarafa dağıldı. Kadı Mühiddin adlı birisi Saraycık'a vardı ve orada yerleşti. Her gün vaaz verirdi. Bir gün kadının vaazını dinlemek için hükümdar vaaz meclisine gitti. Kadı, vaazını bitirdikten sonra Malik Eşrefin zulüm ve haksızlığı üzerine hikâyeler anlattı, hükümdar başta olmak üzere bütün halk zari zari ağlatılar. Ondan sonra kadı, hana dedi ki: "eğer gidip Malik Eşreften bizim hakkımızı alı-vermezsen yarın kıyamette bizim elimiz senin eteğinde olur" dedi. Bu söz hükümdara etki etti, askeri çağırıp Malik Eşrefin yurduna doğru ata bindiler. Gidip Malik Eşrefle muharebe edip yendi ve Malik Eşrefi öldürdü. Malik Eşrefin öteki mallan dışına dört yüz deve yükü kırmızı yakutu ve incileri vardı. Cânıbek Han bu yakutlan ve incileri tamamıyla askerlere dağıttı ve fetihten sonra zafer kazanarak kendi yurduna döndü. Kendi yurduna döndükten sonra onun kutlu zatına bir hastalık arız olup iş yapamaz hale getirdi. Han, şimdi ben bu hastalıktan kurtulmam deyip oğlu Berdibek Han'ı Azerbaycan'a hakim yapmıştı. Kısaca, Berdibek Han gelmeden önce Cânıbek /102b/ Han mahvoldu ve halkını toplayıp kendisi yokken Berdibek Han 'ı veliaht yaptı ve ona çok öğütler verdi. 758 tarihinde hakkın rahmetine kavuştu. 17 yıl padişahlık yaptı, Saraycık'ta defnedildi.

BERDİBEK HAN BİN CANIBEK HAN'IN HAN OLUŞUNUN ANLATIMI

Cânıbek Han öldükten sonra Berdibek Han Tebriz 'den Saraycık'a geldi, üç gün yas tuttular. Yasdan sonra bütün şehzadeler ve emirler Berdibek Han 'ı han yaptılar. Bu Berdibek Han son derece zalim tabiatlı, bozguncu, ruhu kara ve kötü niyetli kişi idi. Ağabeyi ve küçük kardeşlerinden, kardeş çocuklarından hiçbirini sağ bırakmayarak öldürdü. Ülke ebediyen benim olsun dedi. Bilmedi ki dünya fanidir. Sonunda padişahlığı iki yıla varmadan 762 tarihinde vefat etti. Sayın Han'ın evladı Berdibek'in de soyu kesildi. Hâlâ Özbek halkı arasında bir deyim vardır, "eşek boynu Berdibek'te kesildi." Ondan sonra Coçi Han'ın öteki oğlanlarının çocukları padişahlık yaptılar.

Latin Harflerine aktaran : Prof. Dr. Mustafa Canpolat • Türkiye Türkçesi'ne aktaran : Özkan Öztekten